

O camiño da “Geira romana” e dos arrieiros

Luís Manuel Ferro Pego
leonvenera@hotmail.es

Resumo. Versa esta curta pescuda sobre *O camiño da “Geira Romana” e dos Arrieiros* que percorren terras lusitanas, partindo de Braga e percorrendo as provincias de Ourense e Pontevedra, nesta última faremos unha investigación máis exhaustiva, atravesando o concello da Estrada, penetrando na provincia da Coruña, pola Pontevea, Teo. Este camiño ten unha bifurcación na Mámoa-Santa María de Castrelo en Forcarei, entrando no concello estradense por Pardemarín, deixando este concello, pola parroquia de Ribeira, internándose na provincia da Coruña, por Sarandón-Vedra.

Abstract. This short survey is about the road to Santiago, specifically the routes of *Geira Romana* and *Arrieiros*, which go through Portugal, from Braga and across the provinces of Ourense and Pontevedra. We will go into this last province in depth, crossing A Estrada city council and entering in the province of A Coruña through Pontevea, Teo. This road has a fork in Mámoa-Santa María de Castrelo, in Forcarei, entering in A Estrada city council through Pardemarín and leaving through the parish of Ribeira, going to the province of A Coruña through Sarandón-Vedra.

I. Prolegómenos

Ao comezar este traballo de investigación sobre o *Camiño da Geira Romana e dos Arrieiros* (foi bautizado con este nome polo xornalista portugués Carlos Ferreira e membros da *Asociación Codeseda Viva*), fun moi afortunado ao atoparme co apoio incondicional de distintas persoas e asociacións.

A *Asociación Codeseda Viva* brindoume todo o seu apoio, sobre todo dous membros da mesma, Carlos da Barreira e Jorge Fernández (Coki), que me facilitaron un feixe de documentos e citas publicadas en xornais e libros, e non dubidaron en manter reunións con outros investigadores sobre o camiño a Santiago e percorrer o camiño en busca de pegadas xacobeas.

A *Asociación Entre as Pontes*, formada por veciños de Pontevea, Carcacía, Couso e da Barcala, está a mostrar un interese especial para a recuperación do camiño. Prestan a súa colaboración activa a

través do seu Presidente Pedro Castañeda, e de Isidro Pernas, impulsor incansable para lograr que o camiño sexa unha realidade.

Temos que citar a *Asociación Camiño Xacobeo Miñoto Ribeiro*, co que mantemos contacto a través do seu presidente Abdón Fernández, quen fixo a presentación deste Camiño en Braga (Portugal) o día 1 de abril do ano 2017 no Museo Diego de Sousa. A partir de este momento dá comezo, pingando peregrino a peregrino, a apertura de este camiño de Braga a Santiago de Compostela.

E por último a *Asociación Camiño Miñoto Ribeiro*, de nome moi parecido á asociación antes citada, polo que tamén é coñecida como *Asociación dos Alcaldes*, porque tanto o presidente como os demais membros da mesma desempeñan algún cargo no concello por onde pasa o camiño.

II. O camiño da *geira* e dos arrieiros

En Portugal falan da "geira romana" para referirse á unha vía romana. Esta palabra ten a súa correspondencia en galego como "xeira". En efecto, deriva da palabra latina "gira", en singular "girum", que fai alusión aos xiros ou revoltas dun camiño ou vía. No concello da Estrada atopamos o topónimo *Revolta* en moitas das súas parroquias, pero tamén atopamos *Xeira* como topónimo de lugar menor na parroquia de Souto. Este topónimo *Xeira* é testemuña da vía romana secundaria que saía desde Vilagarcía, pasaba por Caldas de Reis, Souto, Codeseda, terras de Deza e chegaba ata Chantada.

Co nome de *Camiño da Geira Romana e dos Arrieiros* facemos referencia ao camiño que, partindo de Braga, percorre terras lusitanas e logo polas provincias de Ourense e Pontevedra, atravesando o concello da Estrada, ata penetrar na provincia da Coruña por Pontevea (Teo). Trátase dun camiño que percorrían viaxeiros, comerciantes, enfermos, estudantes, peregrinos e os arrieiros que portaban o famoso viño do Ribeiro de Avia e chegaban ata a urbe metropolitana de Santiago de Compostela. Pero tamén de peregrinos que viñan dende Portugal, entrando en Galicia pola provincia de Ourense, salvando os riscos xeográficos do sur de Galicia, ata poñerse de xeonllos aos pés do Señor Santiago.

Este camiño ten unha bifurcación na Mámoa en Santa María de Castrelo (Forcarei), entrando no concello estradense por Pardemarín, deixando este concello, pola parroquia de Ribeira, internándose na provincia da Coruña, por Sarandón-Vedra, cruzando o río Ulla nunha barcaza ata o século XX e hoxe por Ponte Sarandón, unha vez rematada a ponte e o camiño no ano 1929.

Gran parte do *Camiño da Geira Romana e dos Arrieiros* coincide co chamado antigamente *Camiño Real*, que dende Compostela pasando por Pontevea, A Estrada, Consolación, Codeseda, A Mámoa, Cachafeiro, Soutelo de Montes, se internaba en terras da provincia de Ourense para dirixirse principalmente cara Ribadavia, Ourense e Castela. Claro que non se pode identificar exactamente un co outro, xa que ao longo dos tempos o camiño real sufriu diversas modificacións. En primeiro lugar no ano de 1882 estaba a construírse a estrada de Pontevea a Vilapouca. Esta fíxose nunha gran parte sobre o trazado do camiño real, pero as parcelas sobrantes que quedaron do camiño foron poxadas polo concello, pasando así a mans privadas. Por outra banda o desenvolvemento do campo a principios de 1970 trouxo a concentración parcelaria, que aínda hoxe non rematou no concello estradense, eliminando así o pouco que quedaba do camiño real, ao facer novas pistas e converter o antigo camiño en prados, leiras etc., polo que foi perdéndose no recordo.

Pero aínda hoxe quedan partes do antigo camiño real, como o son os montes nos que non penetrou a concentración parcelaria. Así temos camiño real, por exemplo desde Ponte Gomial ata a Mámoa no concello de Forcarei. No Concello da Estrada, podemos facer referencia ao camiño real polo monte do Arnado, pasando por Paredes-Parada, parte baixa de Nigoí e saíndo á Consolación-Tabeirós, etc. Por todo o exposto non queda outra que variar o trazado en tramos curtos do percorrido.

Revisando os libros de actas do concello da Estrada para comprobar a importancia dos camiños e preferencias á hora de compoñelos, atopamos no ano 1849 que se fala da necesidade de reparar o camiño da Consolación-Tabeirós a Ponte da Pedra (Codeseda), e desde esta ata a Mámoa de Castrelo (Forcarei). E no pleno de 4 de febreiro de 1870:

Mapa cedido polo escultor Cándido Pazos.

La Corporación reanudando los esfuerzos de las anteriores, atendiendo la importancia ya reconocida del Camino que de Puente Bea atravesando por esta villa y por los ayuntamientos de Cerdedo y Forcarey, conduce a la carretera de Orense en la cual empalma en Soutelo de Montes...

Percorramos, pois, o *Camiño da Geira Romana e dos Arrieiros*, que está cargado de pegadas xacobeas, xa desde terras lusitanas, e que comeza partindo desde o centro histórico de Braga. Lembremos que

Catedral de Braga.

Braga, ademais de ter un dos bispados máis antigos, era unha provincia que abarcaba o Miño e Galiza, e no século XI loitaba con Santiago de Compostela por ser o centro da espiritualidade cristiá. En Santiago de Compostela repousaban as reliquias do apóstolo Santiago e en Braga as reliquias dos mártires das persecucións romanas, San Cucufate e San Frutuoso de Montélios entre outras. A Sé de Braga ten un complexo catedralicio composto de diversas edificación que se erguen sobre estrutura románica, engadindo logo diversos estilos, como a fachada barroca do ano 1723. Foi consagrada o 28 de agosto de 1089 en advocación a Santa María de Braga. Dignos de apreciar son as capelas de San Xerardo, da Gloria e dos Reis, e diversos túmulos como o de don Gonzalo Pereira, arcebispo de Braga, -que tivo un fillo chamado Nuno Álvarez Pereira, fundador da liñaxe da Casa de Braganza-. Este túmulo data do ano 1336, asentado sobre unha fila dos doce apóstolos, onde tan só aparece cuberto de chapeu o Apóstolo Santiago.

Despídenos na nosa peregrinación una talla da imaxe de Santiago peregrino que está na capela da Nosa Señora da Piedade sobre

Balneario Cortegada.

unha ménsula. O camiño segue pola Torre de Santiago, deixando á esquerda a Fonte e Seminario de Santiago, e continúa cara á igrexa Hospital de San Marcos, igrexa da Santa Cruz, para saír de Braga tomando a ruta da ermida de San Frutuoso de Montélios, Mosteiro de Rendufe, Santiago de Caldelas, Santa Cruz, e Souto e Lagoa-Chamoim en Terras de Bouro. Logo pasa por São João do Campo, Campo do Gêres e Portela do Home. O camiño como se pode apreciar pasa por Terras de Bouro e Campo do Gerés pola “Geira Romana”, Vía Nova XVIII, ata entrar en Galicia por Portela do Home.

Entramos en Galicia por Bubaces, no municipio de Lobios. Preto de alí, na parroquia de San Salvador de Manín en Lobios, de advocación xacobeá, está o lugar de Compostela, topónimo viario xacobeo.

Seguimos cara o concello de Entrimo, que ten a igrexa parroquial de Santa María a Real, título que provén por levantarse en terreos da coroa e ter protección real, de estilo barroco, do século XVIII, con título de abadía. Fai o seu percorrido pola Feira Vella.

O camiño retorna de novo a terras portuguesas, por Castro Laboreiro (Melgaço), continuando por Alcobaça (Melgaço), internándose en terras galegas polo concello de Padrenda, pasando polas pa-

roquias de San Xoán de Monte Redondo e pola de Santa María do Condado.

Chega ao concello de Cortegada, coñecido noutros tempos co nome de Cortegada dos Baños, polas súas augas termais ricas en xofre e ferro, que alcanzan os 38 grados Cº e son recomendadas para enfermidades respiratorias, da pel, gastrointestinais, hepáticas e xenitourinarias. A carón do río Miño levantouse un balneario modernista no ano 1937, na actualidade complementado cun novo centro termal con instalacións de última xeración onde o camiñante pode gozar das súas augas termais. A súa igrexa parroquial en advocación a Santa María.

Concello Arnoia, con San Salvador de advocación xacobeá. Atópase nesta parroquia o lugar de San Amaro, onde se ergue unha capela de advocación xacobeá e se levanta tamén, na mesma parroquia, un peto das ánimas. Neste concello érguese un dos balnearios termais mais importantes do Ribeiro e onde se pode contemplar unha panorámica excepcional.

Concello de Ribadavia. Na medieval e nobre vila de Ribadavia, houbo varios hospitais para peregrinos, só temos que camiñar polas súas fermosas rúas, para descubrir nomes como Rúa Xerusalén, Rúa de Santiago, a xudería, etc. Repasemos as súas igrexas e capelas: Capela de San Lázaro datada no século XII, única testemuña da antiga leprosería de Ribadavia. Convento-igreja de Santo Domingos, de estilo gótico con formas románicas, ten tres naves con tres capelas. Igrexa de San Xoán, século XII, cun letreiro a carón da porta principal que nos di: Igrexa de San Xoán, século XII, da orde de

Porta igrexa de Santiago-Ribadavia.

Cruz de Malta no viacrucis de Beade.

Malta. Igrexa de Santiago, estilo románico con transición ao gótico, século XIII, de planta rectangular dunha soa nave, á dereita da fachada érguese a torre campanario e ten unha porta de dúas follas, cada unha con cinco cunchas de vieira. No interior do templo tres imaxes, unha labrada en pedra do apóstolo Santiago sedente do obradoiro do Mestre Mateo, século XIV. As outras dúas son unha de Santiago Matamouros e a outra de Santiago Peregrino. Un letreiro a carón da porta principal dinos: Igrexa de Santiago, museo relixioso, séculos XII ou XIII. Igrexa de Santa María Madalena, do século XVIII. Todas estas igrexas teñen nas súas advocacións un forte carácter xacobeo.

Continúa o camiño por San Cristovo de Regodeigón, onde se ergue a carón da estrada á man esquerda un peto das ánimas, seguindo a estrada cara Beade.

Concello de Beade. Igrexa parroquial en advocación a Santa María, de estilo renacentista e barroco, que noutros tempos pertencía á Orde de San Xoán de Xerusalén. A súa cruz de Malta, que se recolle no escudo heráldico do concello, está presente no remate do cruceiro e nun escudo do portal que da acceso á casa reitoral. Moi preto da igrexa atópase a capela de San Roque, santo de advocación xacobeá, onde remata o viacrucis nun fermoso Calvario. A Encomenda de Beade exercía xurisdición sobre as parroquias do concello de Beade, San Amaro de As Regadas (advocación xacobeá) e Santa María de Beade, nas parroquias do concello de Carballeda de Avia, Santo André de Abelenda das Penas e San Martiño de Balde, e no concello de Avión na parroquia de Santa María de Abelenda, así

como da bailía de San Xoán de Ribadavia. O camiño segue o seu percorrido por As Regadas e Berán polo camiño real.

Concello de Leiro. O mosteiro de San Clodio, que data do ano 1.151, atópase no lugar homónimo e na actualidade está reconvertido nun hotel. Pasa o camiño pola parroquia de San Breixo de Berán. Diante da súa igrexa parroquial érguese no valo do atrio unha cruz da Orde de San Xoán de Xerusalén. Nesta mesma parroquia levántase un balneario. Continúa o camiño cara Lebosende e Pazos de Arenteiro.

Concello de Boborás. Percorre o camiño as parroquias de San Salvador de Pazos de Arenteiro, San Miguel de Albarellos, lugar de Salón, Distriz e Paredes. En Pazos de Arenteiro atópase unha imaxe do Apóstolo Santiago peregrino, labrada no arco principal da ponte sobre o río Arenteiro. A Encomenda de Pazos de Arenteiro atopábase preto do río Arenteiro, e trala disolución da Orde do Temple integrouse na Orde de San Xoán de Xerusalén. Tiña propiedades nas parroquias de Pazos de Arenteiro, San Miguel de Albarellos e San Xulián de Astureses do concello de Boborás, nas parroquias de San Cosmede de Cusanca, San Pedro de Dadín e San Xulián de Parada de Labiote no concello do Irixo, e na parroquia de San Vicente de Reádegos no concello de Vilamarín.

Continúa o noso camiño cara Feás, (Calvos de Randín) ata Beariz.

Concello de Beariz. Igrexa parroquial de Santa María, que preside o centro do retablo do altar maior, á destra San Bieito e á esquerda San Amaro, na parte superior no centro San Miguel e á súa destra San Roque. No muro do atrio atópanse os restos dun antigo peto de ánimas e ao seu carón esta gravada unha data e inscrición que di; “AÑO DE 1773. PECURAFRCHRSTOBALLOSADA” (PE pode ser, Por Encargo. FRAY CHRISTOBAL LOSADA). Rematando neste concello o camiño na provincia de Ourense e dando paso á provincia de Pontevedra.

Internándose o camiño en terras da provincia de Pontevedra polo concello de Forcarei, fai entrada pola parroquia de Santiago de Pardesoa, que ten como padroeiro o mesmísimo Apóstolo Santiago que preside o altar maior. Santiago Matamouros, montado nun ca-

Porta reitoral de Pardesoia-Forcarei.

balo branco, empuñando na man destra unha espada, na esquerda un estandarte branco, e aos pés do cabalo dous mouros. O altar lateral da dereita presídeo outra talla do apóstolo Santiago cos atributos de peregrino, a saber: chapeu de aba ancha, con venera ao fronte, esclavina cunha venera en cada costado, túnica azul, con flores de lis, manto vermello con forro rosa, camiñando descalzo e man dereita que se aferra a un bordón, man esquerda caída ao longo do corpo asindo o libro do Novo Testamento. Á súa esquerda a imaxe de San Roque, á dereita a imaxe de San Brais e no altar lateral da esquerda a imaxe de Santa Lucía, todas imaxes de advocación xacobeas. Sobre o lin-

tel da porta principal da igrexa parroquial inscrición que di; “SE IZO EN EL AÑO DE 1822”. Porta principal de dúas follas en cada unha a cruz do apóstolo Santiago con venera no centro. Casa reitoral con portas fermosísimas de dúas follas, na parte alta atópase tallado a figura de Santiago Apóstolo, semellante á do camerino da Catedral de Compostela, debaixo a inscrición “SANTIAGO APOSTOL PATRON DE ESPAÑA”, na parte baixa, cruz de Santiago que no centro ten unha venera e postos en aspa bordón e estandarte. Preto da igrexa érguese un cruceiro do século XVII, agás a cruz e imaxes que son do XX. De plataforma de tres chanzos, con meseta no grao superior, cúbica con entrepanos nos laterais, base cadrada, nunha das caras está tallado un peregrino con capa de camiño, zurrón e bordón con cabazo, fuste cilíndrico estriado ata a metade, o capitel alongado, rematado con catro volutas, cruz circular coa imaxe de Cristo crucificado e por reverso a Virxe das Angustias.

Continuamos pola parroquia de Santa María Madanela de Montes, pero hai que facer un inciso para comentar que ata o ano 1753 o lugar de Soutelo pertencía a tres parroquias: Aldea de Arriba ou Soutelo de Arriba dependía da parroquia de Santiago de Pardesoa. Soutelo zona do Cruceiro ou Soutelo de Abaixo, pertencía á parroquia da Madanela, e Soutelo do Medio ou zona baixa do campo da feira que dependía de Ventoso. Actualmente todo o pobo pertence á parroquia de Santa María Madanela.

A igrexa parroquial de Santa María Madanela en Soutelo de Montes ten pintada unha cruz de Santiago (de clara advocación xacobeá) e a carón érguese un cruceiro de granito con fuste octogonal onde está labrada a imaxe de Santiago Apóstolo sedente, semellante á do pórtico da gloria de Santiago de Compostela. Leva no verso da cruz a imaxe de Cristo crucificado e no reverso a da Virxe Peregrina, que ten no colo o neno Xesús e na outra man, bordón, coa cabeza cuberta de chapeu típico de peregrino con cuncha de vieira. As festas que se celebran en Soutelo son a de San Roque, Virxe do Carme e Santa Bárbara. San Roque é xunto o apóstolo Santiago a máxima representación dos peregrinos na igrexa católica. No campo da feira de Soutelo consérvase un peto das ánimas, que data do ano 1832, en moi mal estado, pois a súa imaxe da Virxe desapareceu hai máis de medio século.

Continuando por Vilapouca, que se incorporou á parroquia da Magdalena o 5 de decembro de 1987, seguimos pola parroquia de San Nicolao de Ventoso ata o lugar de Fontela, continuando polo lugar de Acevedo, pertencente á parroquia de San Amedio de Millarada, entrando na parroquia de San Martiño de Forcarei, (santo de advocación xacobeá) polos lugares de Vilar, Freixeira, Cachafeiro, Gaxín e a Ponte Gomail, continuando pola parroquia de Castrelo, que ten por patroa de advocación xacobeá a Santa Mariña, seguindo polo lugar de A Mámoa, (topónimo viario xacobeo).

Entrando no concello da Estrada polo nordeste da parroquia de Sabucedo, no punto en que se xuntan os tres concellos, Forcarei, Cerdedo e A Estrada, é onde se levanta un monólito. Nesta parroquia de Sabucedo existe un albergue municipal onde descansan os peregrinos. Pasando á parroquia de Codeseda polo lugar de Vilaboa,

a Portela, topónimo viario xacobeo, e continuando pola Grela (onde se atopa o Santuario de Nosa Señora de Guadalupe), podemos contemplar neste lugar dúas cruces de Malta nas xambas dunha porta. Desde o Alto da Cruz da Grela baixamos á Sagrada (Codeseda).

O antigo mosteiro feminino baixo medieval de Augas Santas (topónimo viario xacobeo) ou de Codeseda pertencía á orde de San Bieito.

En pergamiños depositados no Arquivo da Catedral de Santiago encontramos: Privilexio de Alfonso VII de data 31 de maio de 1162, por a cal dona o Abade Munio Tacón e frades do mosteiro de San Xurxo de Codeseda, parte dos foros da vila de Felgaria. Por outra banda en abril de 1170 en Santiago de Compostela, Fernando II e a súa muller dona Urraca, doan ás monxas de Codeseda o realengo de Sanín na Lanzada, e outro en terras de Orcelón. En Santiago de Compostela con data 19 de febreiro de 1232, Fernando III e a súa muller dona Beatriz confirman o abade e monxes do mosteiro de Codeseda, antes de Augas Santas, a doazón de foros da vila de Felgaria que doara Alfonso VII.

Por bula do Papa Benedito XIII con data do 24 de marzo de 1411 confírmase a anexión do mosteiro feminino de San Xurxo de Codeseda, para que os seus bens sexan administrados polo deán e capítulo coa obriga de designar un capelán para celebrar misa na igrexa do mosteiro. Isto é debido a que no mosteiro tan só había unha monxa e a abadesa que segundo dito documento dilapidaron os bens monásticos por incuria e negligencia. Este mosteiro tiña posesións entre outras nas parroquias de Cameixa e San Pedro de Brués no concello de Boborás e na freguesía de San Miguel de Lebosende no concello de Leiro.

A igrexa parroquial de Codeseda foi reconstruída por derradeira vez no ano de 1900. Conserva a ábsida románica de cando era mosteiro. No interior do templo, destacan varias imaxes de advocación xacobeas, como o apóstolo Santiago cos atributos de peregrino: represéntase mirando ao ceo, barbado e con melena, chapeu de aba ancha recostado, esclavina que abrocha no pescozo, con dúas cunchas de vieira en cada costado do peito, túnica longa, cunha faixa rematada no frontal cunha lazada e pés calzados con sandalias. A man destra

terma dun bordón no que está atada unha cabaza, e a zurda caída ao longo do corpo asindo o libro do Novo Testamento. Admiramos a de San Roque, tamén con indumentaria de peregrino, sombreiro de aba ancha con cuncha de vieira no fronte, esclavina con dúas cunchas a cada costado, túnica longa, zurrón, bordón, botas de media cana a carón dun can cun anaco de pan e un anxo co

Lintel do mosteiro de Codeseda-A Estrada.

unto. Tamén está a imaxe de San Amaro, que celebra a súa festividade desde tempo inmemorial o día 15 de xaneiro, festa que noutra época era de moita importancia e hoxe en decadencia. E, por último, outra imaxe de advocación xacobeá que se venera nesta igrexa é a de Santa Lucía que ten a súa festividade o 13 de decembro.

Nesta igrexa parroquial de Codeseda álzase sobre un reloxo o frontispicio, que remata cunha gran concha de vieira, posta do revés, mostrándonos a parte cóncava e ao timbre a inscrición: 1900. Pola *Asociación Codeseda Viva* foi descuberta no valado do cemiterio, que rodea o adro e dá entrada á eira da casa reitoral, unha pedra que con toda seguridade pertenceu ao mosteiro feminino de San Bieito, na que atopamos labrada unha cruz rodeada dun círculo, acompañada en cada costado dunha venera. E no campanario mirando cara ao nacente hai labrado en pedra o tema da adoración dos reis, cun *Ag-nus Dei* no centro, que posiblemente tamén proveña do mosteiro. Tamén no entorno da igrexa se atopou outra pedra de 1,32 x 0,40 m. con epígrafe. A súa transcrición realizouna o historiador e director do Museo do Pobo Estradense “Manuel Reimón-dez Portela” don Juan Andrés Fernández Castro. Di: SIENDO REINANTE NUESTRO SEÑOR JESUCRISTO SANTA MARIA Y SAN JOSE EL. LICENCIADO JUAN RODRÍGUEZ DE APONTE ANDRADE CANÓNIGO. DE LA IGLESIA Y CATEDRAL DEL SEÑOR SANTIAGO Y RECTOR DE CODESEDA.

Santiago peregrino igrexa de Tabeirós-A Estrada.

Preto da igrexa, na carballeira do Campo da Feira, achamos un cruceiro do barroco, transición ao neoclásico, século XVIII. No fuste da columna dos frades mártires, un (arriba) co hábito franciscano que descansa sobre unha cuncha de vieira, e outro (abaixo) co hábito beneditino que descansa sobre unha peaña.

En Codeseda teñen confluencia dos camiños xacobeos, este primeiro que parte de Braga-Portugal e outro dende Tui, e que discorren como un cara Compostela.

Dende Sagrada (centro de Codeseda), lugar onde se atopaba o antigo mosteiro, continúa a ruta polo Codesal, Ponte da Pedra, ata o Arnado, entrando na parroquia de San Pedro de Parada, Santo de advocación xacobeá,

por os lugares de Os Muros e Paredes, pasando a de Santa María de Nigoi pola parte baixa da parroquia, preto o campo de fútbol, e continuando ata Tabeirós polo lugar da Consolación.

Tabeirós, capital xurisdiccional. Tabeirós na actualidade exerce a xurisdición do arciprestado. Das 51 parroquias que conforman o Concello da Estrada é a única que ten por patrón ao Apóstolo Santiago. Entrando nesta parroquia polo camiño da Consolación (outro topónimo viario xacobeo), atópase á man dereita un peto das ánimas, que no seu interior ten gravado o letreiro "AL CAMINANTE". Deixando a Consolación, á saída do pobo érguese unha ermida, construída no ano de 1680, en advocación á Nai de Deus. Levántase esta ermida co gallo de atopar os veciños unha imaxe da Virxe, posiblemente esquecida por peregrinos. Nesta ermida temos unha talla de Santiago Matamouros, cos atributos de peregrino, chapu de aba ancha, con cuncha ao fronte, esclavina cunha cuncha a cada costado, e man esquerda suxeitando unha bandeira branca coa

cruz de Santiago. No retablo destaca a imaxe de San Roque, sombreiro de aba ancha, que no seu fronte leva dúas chaves de ouro, postas en aspa, en vez da cuncha de vieira, en recordo do seu peregrinar a Roma. Esclavina con dúas cunchas, túnica curta, botas de media cana, bordón e can.

Seguimos o camiño ata a igrexa parroquial, que tan só conserva da feitura primitiva parte dos muros e a ábsida románica que data do século XIII. No interior da nave, na cabeceira, pinturas do século XVI que representan tres pasaxes, a Última Cea, Lavatorio dos Pés e a Oración na Horta das Oliveiras. O altar está presidido por unha imaxe sedente de Santiago Apóstolo, destacando no peito unha espada flordelisada amarela, que debería ser vermella, e unha cartela na man dereita. Outra imaxe de advocación xacobeá atopámola sobre unha ménsula no muro da dereita onde descansa San Xiao.

Na mesma igrexa hai unha vidreira coa cruz de Santiago, así como outra en ferro na tribuna, mentres que a cada lado do sagrario hai unha venera de ouro. E no muro exterior da dereita, unha fornela rematada dunha cuncha de vieira, onde se ergue unha talla labrada en pedra coa figura do apóstolo cos atributos habituais de peregrino. A imaxe mira ao norte, sinalando ó peregrino a vía que terían que seguir cara a Santiago.

Continuando o camiño por Sandán, en dirección á parroquia de Guimarei, entrando pola ponte de Xerliz en dirección da igrexa e preto da mesma, hai un cruceiro sen a parte superior da cruz, (re-

Cruceiro da Estrada.

Retablo da igrexa de Toedo.

parado no ano 2016) cun fuste coa figura do apóstolo Santiago. A igrexa parroquial ten presidindo o altar como padroeiro a San Xiao (outra advocación xacobeá).

Seguindo o camiño á Torre de Guimarei, outro cruceiro ten labrada a imaxe do apóstolo no seu fuste.

Entrando na vila da Estrada (topónimo viario xacobeo) polo camiño real, (topónimo viario xacobeo) pola Costa da Caña, hoxe Caño Sifón, e seguindo polo Camiño da Consolación, na actualidade rúa Serafín Pazos, pásase por diante do edificio do concello feito no ano 1912, que ten sobre a porta que dá acceso ao balcón da praza principal, un escudo coa cruz de Santiago.

Seguimos pola rúa da Peregrina (advocación xacobeá) xirando pola rúa do Cruceiro (topónimo viario xacobeo), onde se acha un cruceiro que ten labrado no fuste as imaxes do San Roque e Santiago.

Deixando a vila, tomamos o camiño en dirección á parroquia de San Pedro de Toedo, onde se ergue preto da igrexa un fermoso cruceiro coas imaxes de San Roque e o Apóstolo. No interior do templo preside o retablo do altar maior un medallón, onde apare-

Peto de ánimas. Cacheiras-Teo.

ce a crucifixión de San Pedro cabeza abaixo, e sobre unha peaña no muro lateral esquerdo érguese unha imaxe de San Roque, ambos santos de advocación xacobeá.

Tomamos o camiño en dirección á parroquia de San Salvador de Balaira de notable advocación xacobeá. Na igrexa parroquial vénrase a Santa Lucía, (santa de advocación xacobeá) continuando polo Camiño Vello de Montoiro, entrando na parroquia de Santa Cristina de Veá polo lugar do Rollo, (topónimo viario xacobeo). Continúa o camiño en dirección á ermida de Nosa Señora de Aránzazu, tomando a dirección

da parroquia de Cora, polo lugar de Vilacriste. Logo continúa o Camiño Xacobeo ata a parroquia de Couso, lugar do Barco, para despedirse da Estrada pola ponte vella de Pontevea, abandonando a provincia de Pontevedra para penetrar na de A Coruña polo concello de Teo, parroquia de San Cristovo de Reis, lugares de Pontevea, Vieiro, Freiría (topónimos viarios xacobeos) continuando por Rarís, pasando á parroquia de Santa Mariña de Lucí, de clara advocación xacobeá, As Cruces e por Ramallosa, para continuar pola parroquia de San Simón de Ons de Cacheiras, Montouto e Outeiro.

Na rotonda de Cacheiras dirección á igrexa parroquial, érguese un fermoso peto das ánimas. No lugar de Raxó, moi preto da capela de Nosa Señora da Consolación un ben labrado cruceiro ten cargado no varal un peregrino, con capa de camiño, zurrón e bordón con cabaza. A carón deste cruceiro atópase un peto das ánimas.

Despedíndose desta derradeira parroquia de Teo, continúa o camiño para facer a súa entrada en Santiago pola porta de Mazarelos.

III. Bifurcación do camiño

O "Camiño da Geira Romana e dos Arrieiros", do que estamos a falar, ten unha bifurcación na Mámoa. Como xa queda dito o camiño no concello de Forcarei segue deste xeito: Pardesoa, Soutelo, Vilapouca, Cachafeiro, Gaxín, Ponte Gomial, A Mámoa (Castrelo), tomando aquí un ramal para a Ponte de Sarandón, continuando por A Baiuca topónimo viario xacobeo, Meavía, outro topónimo viario xacobeo, que ademais ten por patrón a San Xoán, de advocación xacobeo. Nesta parroquia que eclesiasticamente é anexa á de Santa Mariña de Ribela, temos unha vella ermida de San Amaro, santo de advocación xacobeo, por onde pasaba o Camiño Real.

Continúa este ramal entrando no concello estradense pola parroquias de Santa Baia de Pardemarán, San Breixo de Lamas, Santa María de Rubín, San Martiño de Calobre (o seu patrón San Martiño é tamén de advocación xacobeo), San Miguel de Moreira e Santa Mariña de Ribeira (de advocación xacobeo). Dentro da igrexa parroquial de Santa Mariña de Ribeira unha imaxe en pedra do Apóstolo Santiago protexe o paso dos peregrinos e diante da igrexa un peto de ánimas fai de pedestal, sobre o que se ergue o fuste dun cruceiro.

Este camiño penetra hoxe na provincia da Coruña pola Ponte Sarandón, pertencente o concello de Vedra, xa moi preto de Santiago.

O camiño desta bifurcación está documentado en diversas épocas. Así vemos:

1. Concello de Ribadavia. Libro de Acordos. Caixa 314. Folios 39v - 40 r¹: Solicitud ante o Capitán Xeral do Reino de Galicia.

Don Jorge Cisneros, Canónigo de la Santa Metropolitana Iglesia del señor Santiago, hace presente a V.E., que con el motivo de pasar a los Baños de Cortegada ha transitado por los Caminos que hay de esta Ciudad al Ribero, los que se hallan tan deteriorados que se conoce que en muchos años no fueron reparados; habiendo algunos pasos intransitables en donde el Comercio padece mucho por perder en ellos la hacienda, como acaeció a un pobre arriero, que viendo reparar provisionalmente el que hay desde esta Ciudad a la Barca de Sarandón, ofreció que como se reparase de la misma suerte los demás, y en particular la Cuesta de Ribeira, que está pasada dicha Barca, donde había perdido el mejor

1 Archivo histórico provincial de Ourense.

ganado que tenía, daría quinientos reales para Herramientas de los Caminos referidos: y siendo el de la expresada Cuesta que pasa por Montes al Ribero, y el otro que va por Deza fáciles de componer, por ser lo mas de ello Monte abierto, y de gran utilidad al Público, no solo por el Comercio de dicho Ribero, sino también por el de Castilla: Suplica a V.E. se digne mandar se reparen dichos Caminos de la propia suerte que lo están haciendo desde las Barcas de Ulla, y Sarandón a esta Ciudad, pues con ello podrán transitar con menos incomodidad los Peregrinos, Pasajeros y Gente de Comercio.

2. Actas do concello da Estrada sobre a reparacións de camiños.

Na acta do pleno do 31 de xaneiro de 1849, ao tratar da reparacións de camiños, dise:

De Sarandón segue polas parroquias de Ribeira, Moreira, Callobre, Rubín, Lamas, Pardemarín, Meavía onde se xunta co camiño que segue a Soutelo.

No pleno celebrado o día 16 de xullo de 1850, cita como camiños de primeiro orde, entre outros

o da Barca de Sarandón a Soutelo de Montes.

Pleno de 4 de xullo 1877:

O camiño que desde Sarandón a Soutelo por Ribeira, Moreira, Callobre, Rubín, Lamas e Pardemarín.

Este mesmo itinerario repítese no pleno do 14 de decembro de 1888.

3. Nesta mesma revista, *A Estrada. Miscelánea Histórica e Cultural*, hai abundantes artigos que fan referencia ao camiño xacobeo. Na *Miscelánea* número 5, o crego da Estrada, o reverendo Manuel Castiñeiras Rodríguez, fálanos dabondo sobre os peregrinos e o camiño de Santiago, no seu artigo “Novas matizacións encol do topónimo A Estrada”. E o crego de Cerdedo, reverendo Luís Manuel Caxide Diéguez, na *Miscelánea* nº 11, publica o artigo “Os derradeiros arrieiros de Tabeiros-Terra de Montes”, onde mostra abundantes datos sobre os camiños a Santiago.

IV. A heráldica dos concellos por onde pasa o camiño

Interesa o estudo da heráldica municipal dos concellos das provincias de Ourense, Pontevedra e A Coruña por onde pasa o *Camiño da Geira Romana e dos Arrieiros*, por ser esta unha ciencia auxiliar da historia e porque moitos dos seus escudos teñen significación xacobeá.

Percorremos, pois, os concellos do camiño e os seus escudos municipais:

- *Concello de Lobios (Ourense)*. Escudo partido e cortado; primeiro cuartel; de prata, unha fonte de pedra ao natural. Segundo cuartel, de azur (azul) un corzo de prata. Terceiro cuartel; de gules (vermello) unha ponte de prata. Timbrado de coroa real pechada. A fonte alude ao río Caldo que nace en Portugal e penetra en Ourense por Portela do Home. Neste río localízanse augas quentes e sulfurosas, que hoxe forman parte da vila termal de Lobios. O corzo fai referencia a Serra do Xurés, co Parque Natural do mesmo nome, onde se acubilla fauna salvaxe. A ponte fai alusión á vía Romana XVIII do Itinerario de Antonino, que procede de Astorga e se dirixe a Braga, cruzando por Portela do Home.
- *Concello de Entrimo (Ourense)*. Escudo cortado, primeiro, de gules trece roeis de ouro; segundo, de prata, unha faixa ondeada de azur. Ao timbre coroa condal. Carece este concello na súa heráldica municipal de simboloxía xacobeá.
- *Concello de Padrenda (Ourense)*. De azur dous montes de prata, surmontados dunha venera de prata. Timbrado de coroa real pechada. Escudo de dobre simboloxía; este concello limita ao sur con terras de Portugal e cara ao norte con montes que pasan dos 1.000 metros de altitude, como Pena Rubia, Monte Covelo ou a Serra de Leboreiro, cuxa orografía está representada polas dúas montañas. A venera alude á antiga vía romana, transversal á vía XVIII, que foi utilizada na Idade Media como camiño xacobeo, quedando constancia dun hospital de peregrinos na parroquia do Condado. Esta vía intercalábase entre a Serra da Peneda en Portugal e a Serra de Leboreiro en Galicia.

- *Concello de Cortegada (Ourense)*. De gules unha fonte de prata de dous canos e pía de auga sobre ondas de azur e prata, superposta dunha árbore da súa cor, con cinco cruces planas de ouro, postas dúas a cada costado e unha en xefe. Timbrado de coroa real. A fonte coa súa pía de auga fai alusión aos baños existentes no concello, que conta con balneario. A árbore é símbolo da riqueza forestal. As ondas aluden ao río Miño, que delimita o concello coa fronteira portuguesa, e ao río Deva. As cruces fan referencia ás primitivas cinco parroquias. Fonte e río aluden ao nome completo do municipio: Cortegada de Miño ou Cortegada de Baños.
- *Concello de Arnoia (Ourense)*. De gules, e sobre ondas de prata e azur unha ponte de prata, mazonada de sable (negro) de cinco arcos. Sumado das armas do mosteiro beneditino de Arnoia, cruz, espello e compás; e báculo e espada de San Rosendo. Timbrado de coroa real. A ponte alude á utilizada no selo antigo do concello (con dous arcos) e resalta a importancia desta obra levantada sobre o río Arnoia, que comunica coa marxe esquerda do Miño. O outro motivo é a vinculación destas terras co mosteiro de San Salvador de Celanova na Idade Media e Moderna.
- *Concello de Ribadavia (Ourense)*. De azur, unha ponte de tres arcos de ouro, sostida por ondas de azur e prata, e sumada dunha torre de prata aclarada de gules e acompañada na destra dun sol radiante e na esquerda dunha lúa tornada de prata. A ponte fai referencia á que subsiste sobre o río Avia, que pasa pegado á vila á que lle da nome: Riba de Avia (Ribadavia). O castelo representa ao señor feudal, o conde de Ribadavia, de quen aínda hoxe se conservan os restos da fortaleza. O sol e a lúa, aluden a defensa da fortaleza na que tan só podían entrar estes dous astros.
- *Concello de Beade (Ourense)*. Escudo medio partido e cortado; primeiro cuartel, de gules, cruz da orde de San Xoán de Xerusalén de prata. Segundo cuartel, de ouro unha cepa afroitada de sinople. Terceiro cuartel, en campo de prata, tres faixas ondados de azur. A Cruz de Malta, fai referencia á Encomen-

da da Orde de San Xoán de Xerusalén de Beade, sendo unha das máis importantes que tivo a Orde en Galicia. O segundo cuartel fálanos da riqueza vinícola do Ribeiro. O terceiro cuartel, móstranos o río Avia que limita a zona oriental do concello.

- *Concello de Leiro (Ourense)*. Escudo que leva por armas a tiara pontificia, posiblemente por ser o patrón o Apóstolo San Pedro. Ten unha Entidade Local Menor na división administrativa da provincia de Ourense, constituída no ano 1925, pola parroquia de Berán. Son de interese as augas medicinais e o propio balneario.
- *Concello de Boborás (Ourense)*. Partido, de sinople e ouro cunha cabeza de xovenca, surmontada dunha cruz, acompañada de dúas follas de viña. Ó timbre coroa real pechada. A súa simboloxía de cores verde e ouro, serve para representar as zonas orográficas do concello: os viticultores da ribeira dos ríos Cardelle e Avia e os vaqueiros das terras altas de Feás, Moreiras, Xendive e O regueiro. A Cruz representa o Cruceiro do Bispo, que se atopa na parroquia de Xuvencos.
- *Concello de Beariz (Ourense)*. Escudo mantelado en punta. Primeiro, de sinople cinco lapas de gules en aspa. Segundo de azur, brazo de monxe empuñando un báculo de ouro, acompañado de dúas flores de lis de ouro e dunha mitra abacial; brochante sobre o brazo e báculo, banda axadrezada de prata e gules. Terceiro de gules, media lúa de escaques de ouro e sable, surmontada de dúas vieiras de prata. Ó timbre coroa real pechada. O primeiro cuartel coas lapas, fan referencia ás fraguas e fundición para aproveitar os minerais de estaño. O segundo cuartel fai referencia ao priorato de Beariz, vinculado co mosteiro cisterciense de Aciveiro, a quen os veciños pagaban os tributos. En punta están as armas do cabido da catedral compostelá. Foi doado polo rei Fernando II en 1176 ata que en 1812 foron suprimido os señoríos. En 1954 o cardeal Quiroga Palacios cedeu as parroquias do concello a diocese de Ourense.

- *Concello de Forcarei (Pontevedra)*. En campo de azur, unha montaña de ouro de tres picos, terrasada de sinople, con dúas faixas ondeadas de prata; superada de dúas espigas de centeo de ouro en aspa e unha roca alta de prata no centro, acompañadas dun fuso alto a cada lado; bordura de sinople cargada de trece abellas de ouro. Ó timbre coroa real cerrada. Carece a súa heráldica municipal de simboloxía xacobeá.
- *Concello da Estrada (Pontevedra)*. De sinople e sobre ondas de prata, unha ponte de cinco ollos de ouro, surmontada dunha torre oca tamén de ouro, e nos flancos dúas vieiras de prata, surmontadas de cadansúa estrela de ouro. Ao timbre, coroa real pechada. A estrela e venera fan referencia á igrexa e ao Camiño de Santiago. A ponte sobre ondas alude á ponte chamada de Veá sobre o Ulla, de orixe romana, e a torre, que serve para recordar o pasado señorial destas terras como as torres de Guimarei e Oca, así como a desaparecida da Barreira.
- *Concello de Teo (A Coruña)*. En campo de azur, e sobre ondas de prata e azur unha ponte de prata acompañada no alto de dous sables do mesmo, encabados de ouro e dispostos en aspa; bordura de gules con trece veneras de prata. Timbrado de coroa real pechada. As ondas representan o río Ulla, que fai división entre as provincias de A Coruña e Pontevedra. A ponte fai referencia a Pontevea, que limita co concello da Estrada. Os sables son símbolo da loita que tivo lugar nestas terras o 23 de abril de 1846 entre as tropas do xeneral De la Concha e o coronel Miguel Solís, derrotado na batalla de Montouto (Cacheiras). A bordura coas trece veneras aluden ás trece parroquias que compoñen o concello e ás rutas xacobeas que nos conducen a Santiago.
- *Concello de Vedra (A Coruña)* En campo de ouro, un pau de sinople, cargado de doce veneras de ouro, e flanqueado de dous dragóns de sinople, afrontados, linguados e uñados de gules. Timbrado de coroa real pechada. O pau fai unha alusión ao topónimo da súa denominación: *Via vetera* ou camiño antigo. As doce veneras están en vinculación coa ruta xacobeá e en alusión ás doce parroquias que conforman o concello. Os

dragóns fan alusión á Torre de Ortigueira, hoxe Pazo de Santa Cruz de Ribadulla da liñaxe Ibáñez de Mondragón, á que o rei Carlos II lle concedeu o título de marqués no ano 1683.

V. Documentos

1. Testamento do veciño da parroquia de Figueroa (A Estrada), chamado Juan González Figueroa, do ano 1589,

Cargo y condición que sica obrigado el que ahí sucediere a decir dos misas cada semana por mi ánima y de mis ascendientes en la germita de Sant. Espíritus da Estrada y que lleventen y agan llebantar ai en la germita y capilla ditta[des-saciendo] la que a presente hesta hecha y agan junto a ella una casa donde se acojan los pobres peregrinos que viniesen en romería al SSeñor Santiago.

2. O Capitán Alonso Gosende, señor do pazo da Raposeiras de Ceredo, argumenta ante o escribán de Montes don Benito Dogando o 21 de agosto de 1604 con motivo de sinalar un lugar para a celebración dunha feira.

...además que los lugares de Sotelo es paso y camino real de Castilla, Orense y Ribadavia y Santiago y todos los puertos del mar por donde ordinariamente pasan los caminantes, recuas y otras cosas que llevan y traen para la provisión de dichos lugares².

3. O libro da fundación da confraría de San Roque de Toedo, que data do ano 1632, establece nos seus estatutos:

Y si algún pobre o peregrino se muriere en la dicha feligresía de San Pedro de Toedo, aunque no mande cosa alguna, a la dicha cofradía siendo avisados los vicarios le vayan a buscar para enterrarle y se entierre con los cofrades y cera de la dicha cofradía y se le diga una misa por su ánima.

4. Libros de finados de San Paio de Figueroa (A Estrada) do ano 1784. Un pobre peregrino, veciño de Pontecaldelas, finou na Estrada cando viña de gañar o ano xubilar compostelán:

En veinte de octubre de ochenta y cuatro, murió Ignacio Taverneiro marido de Alberta Portela vecinos de Santa Eulalia de Caldelas, recibió todos los Santos Sacramentos, y su cadáver se enterró de caridad con asistencia mía y de mi capellán en la iglesia de San Pelaio de Figueroa, no hizo disposición alguna por ser pobre de solemnidad, que venía de ganar el Jubileo del Año Santo, y para que conste lo firmo.

2 Arquivo Reino de Galicia. Real Audiencia, 21189/19.

5. Libro de finados San Paio de Figueroa, ano de 1839. Morte dun comerciante enfermo que viña de consultarse de Santiago e retornaba a súa casa do Carballiño.

Dn. Agustín Rodríguez. Como cura párroco de Toedo y Sn. Pelaio de Figueroa su unido, en la provincia de Pontevedra Partido Judicial de Tabeiros mandé dar sepultura Eclesiástica en el día de la fecha al cadáver de Dn. Agustín Rodríguez, marido de D^a. Francisca [Baleyras] vecinos de Sn. Ciprián de Señorín oriundo en St^a. María de Arcos Partido Judicial del Carballino Obispado de Orense, edad quarenta y dos años que murió de efecto crónico de la cabeza según certificación de facultativo viniendo de Santiago de consultarse, sin hacer ninguna disposición testamentaria, ni recibir ningún sacramento de la Yglesia por no dar lugar su prematura muerte...

6. Pleno do concello da Estrada, celebrado o día 16 de xullo de 1850, cita como camiños de primeiro orde, entre outros: *da Ponte Bea a Soutelo de Montes*.

7. Pleno do concello da Estrada de 4 de febreiro de 1870:

La Corporación secundando los esfuerzos de los anteriores atendiendo la importancia ya reconocida del Camino que de Puente Bea atraviesa por esta Villa y por los ayuntamientos de Cerdedo y Forcarey, conduce a la carretera de Orense en la cual empalma en Soutelo de Montes.

8. Pleno do concello da Estrada do 8 de outubro de 1892:

Se presentó Manuel Touceda, reclamando la cantidad de trescientas treinta R. importe en que fue subastada la reedificación del Puente Bea...

VI. Publicacións

1. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, revista decenal ilustrada, (8 de agosto de 1880) páx. 274:

La Villa de La Estrada. En el año de 1836 el Juez de primera instancia designado á Tabeirós en la provincia de Pontevedra, echaba pié á tierra después de una jornada de cuatro leguas á través de accidentados y pedregosos caminos en un lugar de cuatro o seis casas, no contando por tales otros tantos cobertizos y rediles, sito alrededor de una ermita del Espíritu Santo en medio de secular arboleda denominada Campo da Estrada, donde descansaban los peregrinos que iban a Santiago de Compostela, cuyas torres descubrían en el horizonte del Norte...

2. Libro titulado *La Estrada*, de Pedro Varela Castro, Santiago, 1923:

Ya sabemos que, de antiguo, dos vías importantísimas se cruzaban en La Estrada, haciendo el punto muy concurrido y apropiado para que la población se extendiese: El cruce tenía efecto, aproximadamente, en el centro de la que es hoy Plaza Ramiro Ciorraga. Por la vía de la parte de Montes circulaban con frecuencia nutridas peregrinaciones portuguesas que iban a orar ante la tumba del Apóstol, Patrón de las Españas, y se cobijaban para descansar en unos soportales adyacentes a la Capilla advocación del Espíritu Santo, que a inmediaciones del cruce se levantaba.

A la importancia de las vías cruzadas, mas antiguas que la aldea, y tal vez a los peregrinos procedentes de Portugal, se debe el nombre que lleva nuestra Villa, cuyo significado es calle.

3. Na *Guía de Galicia*, de Ramón Otero Pedrayo, publicada pola editorial Galaxia, 4ª edición, 1965, Vigo:

La Estrada [...] hasta 1840 el centro del concejo era Tabeirós, pero La Estrada, de expresivo nombre literario, con su feria, atraía y centraba los caminos. De ellos, los más ilustres fueron la vía romana secundaria, que pasaba el Ulla en Ponte Bea seguía a Baños de Cuntis, y *el de las peregrinaciones y arriería que desde el alto del Avia y el Paraño por Forcarey cruzaba la tierra de Montes llegaba a La Estrada por Codeseda y seguía a Compostela por el Ponte Bea.*

4. Conde de Aurora (José de Sá Pereira), *Caminho Português para Santiago de Compostela*, Livraria Cruz, 1965, Braga (Portugal):

Velhos caminhos de peregrinação de portugueses a Santiago de Compostela!"(...) "Mencionaremos a saída romana de Braga pelo Gerês e Portela do Homem, tao semeada de marcos milinarios e indo entroncar no caminho da peregrinação castelhana, dentro da Galiza, em Lóvios ou Banhos de Bande, referida pelo padre Martín Sarmiento.

5. Losada Diéguez, *Obra Completa*, Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1985. A Estrada.

E namentras as estradas que se cruzan no medio da vila siguen sendo as camiños que lembro na miña mocidade. A estrada de Santiago, camiño dos estudantes e das festas, a estrada de Pontevedra, camiño de provincia, camiño de emigrantes, a estrada do Carballiño, camiño de arrieiros e traxinantes, a estrada da ulla de beleza en sonos. En cada unha d-esas estradas, cantas lembranzas y emociions.

6. Libro publicado por Manuel Reimóndez Portela, *A Estrada Rural*, Excma. Deputación de Pontevedra, 1990. Ao falar da parroquia da Estrada, di:

Camiño de romeiros cara á cidade do Apóstolo que pasaba polo mesmo centro da vila de sur a norte polo que hoxe é o lugar do Cruceiro (que aínda se atopa en pé) seguindo pola Casa Grande de Figueroa cara a Ponte Veá e Santiago.

7. Manuel Castiñeiras Rodríguez en “Novas matinações encol do topónimo A Estrada”, en *A Estrada. Miscelánea Histórica e Cultural*, núm. 5. Falando de facer melloras no templo de San Paio de Figueroa: “...Dos cruces nuevas encima de la capilla maior, en donde se hallaban dos veneras”, comenta: “A mención ás dúas cunchas de vieira, que foron substituídas por dúas cruces, faime pensar nun elemento identificador do Camiño de Santiago”. Logo cita a Xosé Porto Matalobos, cando afirma ao falar da Estrada:

convertida en capitalidad del término, su prosperidad se basó en su pujante economía, en el comercio y la industria, factor al que contribuyó el hecho de hallarse A Estrada en un importante cruce de caminos; por allí pasaban los peregrinos camino de Compostela, los arrieros de O Ribeiro, los viajeros hacia el cercano mar de Arousa, los comerciantes castellanos o las gentes que buscaban la curación en las termas salúferas de los Baños de Cuntis

8. Susana Pazo Maside en “Reproducción do cruceiro da Estrada” en *A Estrada. Miscelánea Histórica e Cultural* núm. 13, dinos:

adheridos ao fuste, Santiago e San Roque. Santiago Peregrino sentado sobre unha especie de sitial, porta bordón na man esquerda e un libro na dereita; amosa así mesmo dúas conchas de vieira, unha no sombreiro e outra no centro do peito, sobre a capa. San Roque, situado debaixo de Santiago, leva tamén capa de peregrino con dúas conchas, unha a cada lado do peito e unha terceira no sombreiro; ten báculo na man esquerda e coa outra levanta o saial amosando a súa perna dereita. Cada un deles repousa sobre unha cuncha; a de Santiago ten marcadas as ondulações características da vieira, mentres que a de San Roque é lisa e leva a inscrición SROq, en clara alusión a este santo.

9. Fernando Cabeza Quiles, en “As pegadas Xacobeas do concello da Estrada”, en *A Estrada. Miscelánea Histórica e Cultural*, núm. 14, dinos:

Despois da parroquia de Toedo, os peregrinos debían seguir, na parroquia San Salvador (outra advocación xacobeá) de Valoira, por o chamado Camiño Vello de Montoiro para chegaren ao lugar do Rollo, na parroquia de Santa Cristina de Veá, situado nun antigo cruzamentos de camiños, un dos cales é a estrada actual da Estrada a Santiago (PO841), seguramente antes un camiño real, que debeu estar sinalizado e balizado polo rollo, contemplando no topónimo O Rollo o cal alude a un rollo medieval, tamén chamado picota, polo que nun principio o topónimo O Rollo, referido a columna cilíndrica de pedra de ese

nome, aludía os lugares, xeralmente situados en cruzamentos de camiños, nos que axusticiaban, os reos condenados a pena de morte, aínda que os rollos, a parte de esta triste función, tamén servían como pedras de termo e como cruces de peregrinos, situados a beira das travesías e dos camiños xacobeos.

10. Outras publicacións:

Boletín Oficial del Arzobispado de Santiago, de 20 de abril de 1915, Núm. 2.129, páx. 177. Danos conta das devotas peregrinacións diocesanas celebradas nese ano santo 1915, en tempo florido pascual, onde van en Romaría os de Tabeirós a Compostela.

Gaceta de Galicia, diario de Santiago, 5 de febreiro de 1901: *La Estrada*.

Diario de Galicia, Santiago, 31 marzo 1909: *La peregrinación de Tabeirós*.

La Correspondencia Gallega, diario de Pontevedra, 1 de abril de 1909: *Peregrinaciones a Compostela- La de Tabeirós*.

El Emigrado. *La Estrada*, 16 de novembro 1931: *La Estrada y su servicio Postal*, por Manuel Castro.

El Compostelano. Santiago, 10 de setembro de 1937: *El Arciprestazgo de Tabeirós*.

La Noche. Galicia, 24 de xunio 1949: *La Estrada de Hoy*, de Julio Sierra.

La Noche, Galicia, 23 de xunio 1951: *En la Tierra de Tabeirós surgió La Estrada*, de ASELA.

El Pueblo Gallego, Vigo, 18 novembro; *Terra de Tabeirós, ledo camino*, *A Estrada doce acougo*, de Ramón Otero Pedrayo.

La Noche, Santiago, 24 de xunio de 1955. *La Estrada de Compostela. Nació como un milagro más de Sant-Iacobo- La Estrada en "la Guía de Galicia"* de R. Otero Pedrayo.

La Noche, Santiago, 23 de xunio de 1956. *En la Encrucijada de cinco caminos*, de J. Porto Matalobos.

Hoja del Lunes, 22 de xunio de 1964: *Así es la Estrada*, por José Docampo Vázquez.

El Pueblo Gallego, 22 de xunio de 1972: *El Partido Judicial de La Estrada no hace un siglo que tiene este Nombre*, por Baldomero Louro Laro.

VII. Camiño antigo para tempos novos

Cando estamos preto a rematar este artigo, xa podemos confirmar que pasaron os primeiros peregrinos portugueses por este *Camiño Geira Romana e dos Arrieiros* a Santiago: María João Batista, João Filipe e Luís Sobreiro, que saíron de Braga o día 6 de maio de 2017 e chegaron a Codeseda o día 15 do mesmo mes, sendo recibidos por Carlos da Barreira, que camiñou con eles pola Portela, levounos á Cruz da Grela e mostroulles a igrexa de Codeseda. Ao chegar a Codeseda, foron convidados polos membros de *Codeseda Viva* a tomar unhas cervexas no Bar *O Panadeiro*. Deseguido compareceu Jorge Fernández que non dubidou en cederlle gratuitamente a súa casa de turismo rural denominada *Eira Moura*, sita no lugar de Fontenlo en Codeseda, onde descansaron. Ao día seguinte, ao chegar á Estrada, foron recibidos polas autoridades, alcalde José López, director e vicedirector da Academia Xacobeá, Xesús Palmou e Enrique Otero, o presidente do Centro de Iniciativas e Turismo, Luís Reimóndez, e a presidenta do Seminario de Estudos Locais da Estrada, Chus Fernández Bascuas. Continuando o Camiño, xantaron en Souto de Veá no establecemento *O Quinteiro*, que os agasallou co menú do peregrino, e durmiron na Ramallosa (Teo) no *Hostal Pazos Méndez*, erguéndose cedo para facer a súa entrada en Santiago pola Porta de Mazarelos. Desde Santiago non dubidaron en percorrer e rematar o Camiño en Fisterra a onde chegaron o sábado día 20.

Uns días despois, o 14 de maio, comezaba o camiño desde Braga o xornalista do *Jornal de Batalha* e de *Região de Leiria* Carlos Ferreira, sendo o primeiro xornalista en facer este camiño, ademais de ser o primeiro peregrino en facelo en solitario. Entrou na parroquia de Codeseda sobre as 17,00 horas do sábado día 20 de maio do ano 2017, polo lugar da Portela, sendo recibido polos membros da *Asociación Codeseda Viva* Carlos da Barreira e Jorge Fernández, continuando ata o Santuario de Nosa Señora de Guadalupe da Grela, a de alí ata o alto da Cruz, baixando a Codeseda onde chegou sobre as 18,30 horas. Despois dun curto descanso e unha cervexa no Bar *O Panadeiro* de Codeseda, chegou a recibilo o señor alcalde do Concello da Estrada, José Carlos López Campos, o director da Aca-

demia Xacobeá, Xesús Palmou, vicedirector da Academia Xacobeá Enrique Otero e o reitor parroquial Rubén Diéguez Gutiérrez, quen o convidou a visitar o templo parroquial en compañía das autoridades. Pasou a noite na casa de turismo rural *Eira Moura*, sita no lugar de Fontenlo en Codeseda, cedida de forma altruísta polo seu propietario, Jorge Fernández. O alcalde de A Estrada convidouno a participar ao día seguinte domingo na celebración e exaltación da *Festa do Salmón da Estrada*, se ben o xornalista Carlos Ferreira non puido aceptar, afirmando que lle quedaba pouco tempo e que tiña que retornar a Portugal para publicar os seus artigos nos xornais para os que traballa. *Codeseda Viva* fixo as xestións pertinentes para ofrecerlle xantar ao día seguinte e cama onde durmir, e unha vez máis o restaurante *O Quinteiro* de Souto de Veá brindouse a darlle o xantar de forma gratuíta, acompañado na degustación dos manxares por Jorge Fernández, destacado membro da *Asociación Codeseda Viva*. Ese día, domingo 21 de maio de 2017, despois de xantar mantiveron unha importante xuntanza na casa do destacado escultor Cándido Pazos en Pontevea, acompañados de Isidro Pernas e dos membros de *Codeseda Viva*, Carlos da Barreira e Coki. E para pasar a noite ofreceuse ao periodista o hotel de turismo rural *Albeitería* de Ponte Veá e ao mesmo tempo a *Casa Pernas* da mesma localidade ofreceuse para atender ao peregrino no que precisase.

O sábado día 17 de xuño as 10,00 horas estaban a tomar unha consumición no *Bar O Panadeiro* de Codeseda dez ciclistas portugueses, do club BTTAINAS de Oporto, que foron convidados pola *Asociación Codeseda Viva*.

Pola tarde dese mesmo día foron recibidos por *Codeseda Viva* dezasete ciclistas lusos de Esposende (Portugal) en Ponte Gomial-Gaxín (Forcarei), que viñan acompañados por membros do club Bikestrada. En Codeseda recibíunos o tenente alcalde e concelleiro de cultura Juan Constenla en compañía de *Codeseda Viva*, onde se intercambiaron agasallos, sendo convidados polo concello a uns refrescos. Empezaron camiño cara á Estrada, onde cenaron e durmiron no *Hostal Don Juan* da vila estradense. O domingo, acompañados ata o límite do concello polo Club Bikestrada, foron recibidos en Pontevea por Isidro Pernas, quen os convidou e agasallou facén-

dolle entrega dun Códice Calixtino aos peregrinos lusos e outro a Bikestrada.

Domingo 18 de xuño pola tarde chegaron a Codeseda catro peregrinos que facían o camiño a pé desde Braga. Foron recibidos por *Codeseda Viva*, visitando a igrexa parroquial e a Cruz da Grela. Durmiron en Codeseda. O luns continuaron o camiño e xantaron en *Casa Pernas* de Pontevea, onde celebraron o aniversario dun deles, e pasaron a noite. O martes chegaron a Santiago.

O 8 de setembro de 2017 Xesús Palmou, director da Academia Xacobeá, dou unha conferencia sobre o Camiño de Braga a Santiago, dedicándolle interese especial ao seu paso polo concello estradense.

Segue o paso de peregrinos por estas terras, camiño de Santiago de Compostela. Estas noticias de peregrinos portugueses foron recollidas polos xornais *Faro de Vigo*, de forma moi completa, e de maneira máis cativa o xornal *La Voz de Galicia*, así como os xornais portugueses *Coreio do Minho*, *Diario do Minho*, *Jornal das Caldas*, *Jornal Presente*, *Leiria-Fátima*, e a revista “*Fátima Missionaría*”.

Como derradeiro documento axuntamos o percorrido feito polo peregrino e xornalista Carlos Ferreira polo *Camiño Geira Romana e dos Arrieiros*. Publicámolo por ser o primeiro peregrino que fai unha narración do “*Camiño da Geira Romana e dos Arrieiros*” aportando datos de grande interese, en canto ao percorrido, etapas e onde xantar e durmir.

- 1ª Etapa. 14 maio. Braga – Caldelas – Terras de Bouro: 31 Km.
- 2ª Etapa. 15 maio. Terra de Bouro – Portela do Home – Lóbios/Os Baños: 35 Km.
- 3ª Etapa. 16 maio. Termas de Lóbios/Os Baños – Entrimo – Castro Laboreiro: 34 Km.
- 4ª Etapa. 17 maio. Castro Laboreiro – Monterredondo – Cortegada: 30 Km.
- 5ª Etapa. 18 maio. Cortegada – Ribadavia – Berán: 25 Km.
- 6ª Etapa. 19 maio. Berán – Boborás – Beariz: 32 Km.

- 7ª Etapa. 20 maio. Beariz – Codeseda: 31 Km.
- 8ª Etapa. 21 maio. Codeseda – Pontevea : 22 Km.
- 9ª Etapa. 22 maio. Pontevea – Santiago: 21 Km.

En total 261 km. cunha media diaria de 29 km.

Braga. Albergue do Peregrino *Casa da Roda*, estaba cheo (dixéronme que ata finais do mes de maio, pareceume estraño). Xantar: Restaurante *Flôr do Vouga*, Plaza do Conde de Agrolongo 142, 4700-314 Braga. Telf. 253273016. Menú do Peregrino: *Taberna do Migaitas*, Rúa don Gonzalo Pereira, nº 39 Telf. 253 613 113; *Confeitaria Lusitana*, Rúa Dr, Justino Cruz, 127, Telf. 253 614 791; *Café Santa Cruz*, Rúa de San Marcos, 128, Telf. 253 262 980. Durmida *Hotel residencial Avenida* (Braga Shopping) avenida Central, 27 a 37 Bloque Traseras, 4710-228 Braga. Telf: 742718972-253275722.- 21.

1ª Etapa. Xantar feito polo peregrino.

Durmida *Residencial Lúa de Mel* N 205-3 30 Terras de Bouro. Telf. 253351322.- 20.

2ª Etapa. Xantar feito polo peregrino.

Durmida: *Pensión Residencia As Termas*- Os Baños, 9 Riocaldo, Lobios.

Telf. 34 988 44 82 84, 25 sen almorzo.

3ª Etapa. Xantar *Bar San Bartolomeu*, Estrada de Portugal, 65, Lobios. Non é caro (xantei ben por 10 €).

Durmida: *Hotel Miracastro*, Vila, Castro Laboreiro, Melgaco, Telf. 251 460 020; 35 con almorzo (nota: ao lado está *Al Castelo*, que custa 20 €).

4ª Etapa. Xantar *Bar Vilar de Padrenda*, OU-411, 10 Padrenda; (bocadillos e sándwiches).

Durmida *Pensión Buena Vista*, Av. Reis Católicos, 38 Cortegada. Ourense;

Telf. 988 483 141; 20, sen almorzo.

5ª Etapa. Xantar, apoio dos amigos da Asociación do Camiño Xacobeo Miñoto Ribeiro.

Durmida, *Café-Bar Lucita* Hospedaxe, *Berán*

Telf. 988 480 618. 15 con almorzo.

- 6ª Etapa. Xantar. *Restaurante Bar Portela de Lamas*, Serra do Candán, Rua Portela de Lamas, 23, Telf. 603 85 47 67 (a 7 Km. de Beariz). Nota: en Beariz hai onde xantar, claro. Durmida, *Residencial Portela de Lamas* (7 Km. de Beariz).
- 7ª Etapa. Xantar, feito polo peregrino. Durmida *Casa Rural Eira Moura* de Codeseda (A Estrada). Apoio dos amigos da *Asociación Codeseda Viva*.
- 8ª Etapa. Xantar, O *Quinteiro* de Souto de Veá, A Estrada. *Casa Pernas* en Pontevea-Teo, co apoio dos amigos da *Asociación Codeseda Viva*. Durmida *Hotel Rural Albeitería*, en Pontevea, Teo, co apoio da *Asociación Codeseda Viva*.

Fontes e bibliografía

- Arquivo Histórico Nacional.
- Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra.
- Arquivo Histórico Provincial Ourense.
- Arquivo Catedral de Santiago.
- Arquivo Histórico Diocesano de Santiago de Compostela.
- Arquivo Parroquial da Estrada (libros de finados de Figueroa. Libro da fundación Confraría de San Roque de Toedo).
- Arquivo do Reino de Galicia.
- Museo do Pobo Estradense Manuel Reimóndez Portela.
- Boletín Oficial del Arzobispado de Santiago*, 1915.
- Diario Oficial de Galicia*.
- La Ilustración Gallega y Asturiana*, 1880.
- Libro de Actas do Concello da Estrada.
- Nomenclátor de Galicia, Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares. Edita Xunta de Galicia 2003.
- XORNAIS: *Diario de Galicia*, *El Compostelano*, *El Emigrado*, *El Pueblo Gallego*, *Faro de Vigo*, *Gaceta de Galicia*, *Hoja del Lunes*, *La Correspondencia Gallega*, *La Noche*, *La Voz de Galicia*.
- BÉRTOLO BALLESTEROS, J. M., *Parroquia de Santa María Magdalena de Montes 1964-2014*.
- CABEZA QUILES, F., *As pegadas xacobeas no concello da Estrada*. Miscelánea Histórica e Cultural da Estrada, nº14.
- CASTIÑEIRA RODRÍGUEZ., M., *Novas matinacións encol do topónimo A Estrada*. Miscelánea Histórica e Cultural da Estrada, nº5.

- CONDE D'AURORA *Camiño Portugués para Santiago de Compostela*. Livraria Cruz-Braga 1965.
- DOMINGUEZ BARBERA., M., *Caminos de Portugal*. Madrid 1944.
- ESPIÑO MATOS., J., REIMONDEZ PORTELA., M., SINDE LEMA., M., *El Camino a Santiago por el Sudeste. Ourense, Santiago Compostela*. Xunta de Galicia 1993.
- FERNÁNDEZ DIAZ., X. C., e FERRO PEGO L., *Heráldica Municipal, por Provincias*. "Proxecto Galicia, Heráldica, Xenealoxía e Nobiliaria, tomo LIX, Editorial Hércules de Edicións. A Coruña 2008.
- FERRO PEGO, L., *Tres camiños xacobeos atravesan o concello da Estrada*. Rev. Nalgures, publicación da Asociación de Estudos Históricos de Galicia, nº 12.
- LOSADA DIÉGUEZ, *Obra Completa*, Vigo 1985.
- OTERO PEDRAYO, R., *Guía de Galicia*. 4ª edición Vigo 1965.
- EXPOSICIÓN DE DOCUMENTOS REALES DE LA CATEDRAL DE SANTIAGO DE COMPOSTELA, *Los Reyes y Santiago*. Xunta de Galicia 1987.
- PAZO MASIDE, S., "Reproducción do cruceiro da Estrada". *Miscelánea Histórica e Cultural da Estrada*, nº13
- PAZOS LÓPEZ., C., *Códice Calixtino en los Caminos a Santiago*. Santiago Compostela 2014.
- PENSADO., J. L., *Viaje a Galicia (1745)* Fray Martín Sarmiento.
- REIMÓNDEZ PORTELA, M. *La Estrada Rural*. 1990.
- SANMARTÍN SOBRINO., J., *A Estrada en el Camino de Santiago*. Concello A Estrada 1993.
- TORRES LUNA DE., M. P., *Los Caminos de Santiago y la Geografía de Galicia*. Xunta de Galicia 1995.
- VARELA CASTRO, P. *La Estrada*., Santiago 1923.

NOTA: Todas as reproducións fotográficas foron cedidas pola Asociación Codeseda Viva.